

UOT: 811

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏ DİLÇİLİYİN PREDMETİ HAQQINDA

Məmmədova Bağdagül Bəhramgur qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
bagdaqul.mustafaeva7111@gmail.com

Annotasiya: Professor Bəkir Çobanzadə Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında ilk dəfə türk dilləri materialları əsasında ümumi dilçilik (dil nəzəriyyəsi) dərsləri yazmışdır. “Türk- tatar lisanıyyatına mədxəl” (“Türk- tatar dilçiliyinə giriş”) adlanan bu dərslərdə dilçiliyin predmeti kifayət qədər dəqiq müəyyən olunmuşdur. Lakin verilmiş izahlardan görünür ki, müəllifin nəzəri dilçilik təfəkkürü “gənc qrammatiklər”ə uyğun gəlir.

B.Çobanzadə dilin tədqiqində müqayisəyə nə qədər önəm verilməsi tərəfdarıdır, tarixiliyə də o qədər diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə, dilçilik öz predmetini, yəni dili daimi inkişafda araşdırmalı, dildə baş verən dəyişiklikləri hansısa təsadüflərin deyil, stabil qanunauyğunluqların məhsulu kimi izah etməlidir.

“Mədxəl” müəllifi dilçilik terminologiyasının dəqiqliyinə də xüsusi diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, “Mədxəl”, dilçiliyin predmeti, “gənc qrammatiklər”, müqayisəli- tarixi dilçilik, müqayisəli- tipoloji dilçilik.

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, «Мадхал», предмет языкознания, «юные грамматисты», сравнительно-историческое языкознание, сравнительно-типологическое языкознание.

Key words: Bekir Chobanzade, "Madkhal", the subject of linguistics, "young grammarians", comparative-historical linguistics, comparative-typological linguistics.

Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında ümumi dilçiliyin təşəkkülü professor Bəkir Çobanzadənin adı ilə bağlıdır. Onun 1924- cü ildə Bakıda nəşr olunmuş “Türk- tatar lisanıyyatına mədxəl” (Türk- tatar dilçiliyinə giriş”) kitabı nə qədər türk dilləri materialına əsaslanırsa da mahiyyətcə ümumi dilçilik əsəridir. Və müəllifin özü kitabın “Başlangıç”ında yazır:

“...Bizim qənaətimizcə, böylə bir ünvanı daşıyan, yəni türk- tatar lisanıyyatına mədxəl olmaq məqsədini təqib edən bir əsər, yuxarıda dediyimiz kibi, iki sual, ehtiyaca cavab verməlidir:

1.Ümumi lisanıyyat qayda və qanunlarının türk- tatar lisanlarına tətbiqi haqqında müxtəsər bir fikir.

2.Türk- tatar lisanlarının tədqiqi tarixi və buna aid məsələlər” (1, s. 19).

Məlumdur ki, istər yeni ümumi dilçilik müddəa və ya nəzəriyyələrinin irəli sürülməsində, istərsə də məlum müddəa və ya nəzəriyyələrin şərhində, adətən, bir dilin, yaxud qohum dillərin (əslində, bu da bir dil sistemini təşkil edir) materiallarından istifadə olunur. Ümumi dilçiliyin banisi Vilhelm fon Humboldtun “Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında” (2), eləcə də Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” (3) da göstərir ki, bu, istisnasız olaraq, belədir.

“Ümumi lisanıyyat qayda və qanunlarının türk- tatar lisanlarına tətbiqi “ndə, əlbəttə, müəllifin məqsədi türk dillərinə ümumi dilçiliyin və ya ümumən dil nəzəriyyəsinin XX əsrin əvvəllərində gəlib çıxdığı səviyyədən baxmaq ehtiyacını qarşılamaqdır. Lakin “Mədxəl”də elə mövzulara da (məsələn, “Dillərin şəkli təsnifi”, “Lisanların şəcərəvi təqsimi”, “Dilin mənşəyi, dilin çıxış və qaib oluşu” və s.) rast gəlinir ki, türkoloji material hədudundan ümumiyyətlə kənara çıxır. Bununla belə deyək ki, “Türk- tatar dillərinin bugünkü məsələləri” kimi mövzular ümumi dilçiliyi məhz türk dilləri zəminində zənginləşdirmiş olur. Və əslində,

o, bilavasitə türkoloji problemlərə həsr edilmiş əsərlərində də ümumi dilçilik səviyyəsini nümayiş etdirməklə müasirlərindən – 20- ci, 30- cu illərin azsaylı Azərbaycan dilçilərindən müqayisə edilməyəcək qədər fərqlənir.

B.Çobanzadə dil haqqındakı elmin predmetini aşağıdakı şəkildə təyin edir.

“Lisan elmində tədqiq mövzusu insanların nitqi, lisanıdır. Lisan isə ən ümumi və geniş mənada hiss və fikirlərimizi ifadə edən işarələrin öylə bir məcmusudur ki, bunları hisslərimiz vasitəsilə fəhm və tələqqi etmək və eyni zamanda iradəmizlə təkrar istehsal etmək mümkün olur” (1, s. 102).

“Mədxəl” müəllifi əlavə edir ki, “hisslər və fikirlərimizi dürlü yollarla ifadə edə biliriz. Bunun üçün dürlü dillər ola bilər: jest lisanı (hərəkəti- əza), mimika lisanı (ifadəyi- vəchiyyə). Lakin lisaniyyat söz lisanını tədqiq edir. Çünki söz lisanı insanın ən ziyadə alışdığı və zehni, ruhi inkişafı üçün ən ziyadə xidmət edən ifadə yoludur” (1, s. 102).

Qərbi Avropada təkcə görkəmli türkoloqlardan dərs almaqla kifayətlənməyib dil nəzəriyyələrini də dərinlən öyrənmiş müəllif göstərir ki, “söz lisanının iki cəhəti vardır: 1) xarici, üzvi cəhəti – sözlərin səsləri, 2) daxili, ruhi cəhəti – sözlərin mənalı” (1, s. 102).

Hər bir dilçinin dilin predmeti barədəki görüşlərinin əsası onun dilin mahiyyəti haqqındakı təsəvvüründən başlayır. Bəkir Çobanzadə bu barədəki düşüncələrində həm müqayisəli- tarixi dilçiliyin, həm də “gənc qrammatiklər”in təcrübəsinə əsaslanmışdır. Onun fikrincə, “dil, lisan... insanların daxili ruhi çalışmaları, fəaliyyətlərindən irəli gəlir. İnsanlarda fikri, hissi, xəyali həyat olmasaydı, bunların dışarıya əksi demək olan lisana da həcət qalmaz idi” (1, s. 136).

“Mədxəl” müəllifi yazır ki, bunula yanaşı, “insan fikirlərini başqalarına anlatmaq ehtiyacını da duymalıdır. İnsan kəndi- kəndinə qonuşarkən belə birsilə etibar bir dialoq- müəvərə yapar. İştə bu surətlə dil, bir tərəfdən, fikri, mənəvi, digər tərəfdən də, ictimai ömrümüzün bir nəticəsidir” (1, s. 136).

B.Çobanzadə həm fərdi, həm də ictimai xüsusiyyətini qeyd etdikdən sonra dilin fizioloji təzahür olduğunu da göstərir:

“...Şübhəsiz, səs çıxaran əzələlərimizin də dilin meydana gəlməsində böyük rolu vardır. Demək ki, fikri, ictimai həyatımızda və yaxud səs çıxaran əzələlərimizdə hüsula gələcək ufaq bir dəyişmə, dəprənmə səslərə, sözlərə bütün dil üzərində təsirini göstərməkdən geri qalmaz” (1, s. 136).

Dilçiliyin predmetini təyin və təqdim edərkən, aydın görünür ki, B.Çobanzadə ümumən müqayisəli- tarixi metoda, xüsusən “gənc qrammatiklər”in təcrübəsinə əsaslanır:

“Dilin əsrlər, hətta illər boyunca bir yerdə durmayaraq daima dəyişdiyi, təbəddül etdiyi artıq hər kəsə məlumdur. Bu dəyişmə həm xarici səslər, həm də daxili mənə cəhətdən olur. Bu təbəddül hadisəsi hər nə qədər çoxdan bəri məlum idisə də, bu dəyişmədə təsadüfilik görməkdən vaz keçib, lisanın hər əvvəlki dövrlə sonrakı dövrü arasında qanuni və təbii rabitələr buluncaya qədər bu təbdilin elmi, həqiqi mənə və qiymətini verməkdən aciz bulundular. Daha həqiqi tədqiqatdan lisanların müəyyən qanun və nizam altında dəyişdiyi anlaşıldığından sonra elmin lisanı nasıl tədqiq etməsi lazım gəldiyi açıqca göründü. İştə bu surətlə lisan elminin ən ümumi vəzifə və mövzusu lisanın tarixidir” (1, s. 102).

Dil haqqında elmi “lisanın tarixini və bundakı qanunları araşdıran bir elm” olaraq təyin etdikdən sonra “Mədxəl” müəllifi onun hansı elmlərlə bilavasitə bağlı olması məsələsinə aydınlıq gətirir:

“Ruhiyyat (Psychologie) bizə ümumiyyətlə lisani hadisələr, sözlər nasıl meydana gəldiyinə, sonra bu sözlərin nə surətlə müəyyən mənələrə dəlalət etdiyinə cavab verir. Digər tərəfdən, anatomiya (təşrih), fiziologiya (elmi- vəzəyifil- əza) bizə sövti, səs çıxaran üzvlərimizin quruluşu, onların nə yolda hərəkətə gəldikləri haqqında məlumat verir ki, bu

məlumatı fizikanın... “məbhəsi- sövt” (acoustique) təbir olunan qisminin verdiyi məlumata əlavə etdikdən sonra artıq səslərin növü, cinsləri, təbiəti arasındakı fərqləri də tətəbbü və mütalə edə biliriz” (1, s. 102- 103).

Əlbəttə, dil məsələsinin ən çox bağlı olduğu sahə filologiyadır və təsadüfi deyil ki, dil haqqındakı təsəvvürlərin əsrlər boyu məhz filologiyanın tərkibində təzahür etmişdir. “Filoloq üçün lisan hər hankı bir mədəniyyətin daxili həyatına girmək üçün anaxtar vəzifəsini gördüyü kibi, ünuniyyətlə, hər hansı bir mədəniyyəti tədqiq edən adam o mədəniyyətin sahibi olan xalqın lisanını tədqiq etmədən kəndisinə tam bir fikir edəməz” deyən B.Çobanzadə onu da əlavə edir ki, “nasil ictimai həyatı tədqiq etdiyi zaman filoloqa ictimaiyyətçi olmaq lazım gəliyərsə, lisanı mədəni bir hadisə olaraq mütalə edərkən lisaniyyətçi olmaq gərəkdir. Filoloqla hər hankı bir mütəxəssis arasında üsul nöqteyi- nəzərindən heç bir fərq olmayıb, yalnız tədqiq etdikləri mövzuya münasibətləri, yəni tədqiqdə olan məqsədlərlə yekdigərindən ayrılırlar” (1, s. 103).

Dilçiliyin predmetini müəyyən edərkən “Mədxəl” müəllifi bu elmin tədqiqat metodu barədə də aydın fikir söyləmişdir:

“...Lisaniyyat lisanın hadisələrini keçmiş və şimdiki - əgər bu sonuncusu var isə - dövrləri arasındakı təbəddüllər nöqteyi- nəzərindən çarpışdırmaq, qarşılaşdırmaq üsulunu tutduğundan lisaniyyatın üsulu bu təqdirdə müqayisə üsulu olmuş olur” (1, s.103).

Göründüyü kimi, burada söhbət XIX əsrin əvvəllərində F.Bopp, R.Rask və Y.Qrimm tərəfindən kəşf edilmiş müqayisəli- tarixi metoddan gedir ki, həmin metod XIX əsr boyu xeyli dərəcədə təkmilləşmiş, xüsusilə “gənc qrammatiklər” dövründə tətbiq dairəsi daha da dərinləşdirilmiş və genişləndirilmişdir. B.Çobanzadənin aşağıdakı mülahizəsi, fikrimizcə, onun həmin dilçilik cərəyanına rəğbətindən irəli gəlir:

“Ancaq hər hankı bir dilin ömrü boyunca keçirdiyi dürlü dövrləri, onun şivələrini və nəhayət, nəşət etdiyi ana dili bir- birilə müqayisə etmək tərqiqlə bu lisanın ömründə təbəddül və təkamülündə hökm etmiş olan ruhi və üzvi qanunları bulub çıxarırsız və bu surətlə qarşımızda bir- birini təqib edən müxtəlif dövrlərin geniş lövhəsi açılır ki, bu lövhədə artıq insanın ən əsrarəngiz, ən tilsimli bir şeyi olan lisanın taleyi açıqcasına gözümüz önündə tərəssüm edir” (1, s.103).

G.Paul, G.Osthof, K.Bruqman, B.Delbryuk kimi görkəmli dilçilərlə təmsil olunan “gənc qrammatiklər” bu fikirdə idilər ki, hər səs dəyişməsi heç bir istisnaya yol verməyən qanunlar əsasında baş verir; dil faktları sistem daxilində yox, ayrı- ayrılıqda tədqiq olunmalıdır (bu müddəa “gənc qrammatiklərin atomizmi” adı ilə məşhurdur); hər cür dilçilik tarixidir və s. (bu barədə bax: 4, s. 40).

Maraqlıdır ki, “Mədxəl” müəllifi əsərin “Kitabiyyat”ında G.Paulun “Dil tarixinin əsasları”, B.Delbryukun “Lisan tədqiqatına mədxəl” kitablarını əsas mənbə olaraq göstərmişdir.

Əlbəttə, “Mədxəl”in yazıldığı illərdə B.Çobanzadənin, heç şübhəsiz, F.Sössürün “Ümumi dilçilik kursu”ndan xəbəri olmamışdır. Əks halda, müasir dilçiliyin banisinin dil haqqındakı inqilabi görüşləri, dilçiliyin predmeti barədəki tamamilə fərqli mövqeyi barədə də müəyyən məlumat verərdi.

Məlum olduğu kimi, F.Sössür dilin ixtiyari işarələr sistemi olduğunu sübut etdikdən sonra “Kurs”u belə bir məşhur, eləcə də dilçilik elmi üçün perspektivli müddəa ilə yekunlaşdırır ki, “dilçiliyin yeganə və xalis obyektı özü- özündə və özü üçün baxılan dildir” (3, s. 323).

“...Lisaniyyat elminin başlıca əsası bir- birinə yaxınlığı, qərabəti olan lisanların tarixi müqayisə üsulu ilə tədqiqidir” fikrinə əsaslanan “Mədxəl” müəllifi bununla belə, heç bir tərəddüdə yol vermədən göstərir ki, “yalnız bir- birinə yaxın olan lisanlar deyil, ümumiyyətlə

yer üzündə mövcud olan bütün lisanların təşəkkülatı, üzviyyəti arasında pək çox müsavi və müşabihə nöqtələr bulunduğundan bir- birinə yaxın olmayan lisanları bir- birilə müqayisə etmək lisaniyyat elminin ən əsaslı tələblərindən biridir” (1, s.104).

Beləliklə, B.Çobanzadə müqayisəli- tarixi dilçiliklə yanaşı, müqayisəli- tipoloji dilçiliyin də dil haqqındakı elmin strukturunda əhəmiyyətli yer tutduğunu təsdiq edir. Eyni zamanda xatırladır ki, “bununla bərabər, yaxın və uzaq müxtəlif lisanlar arasında hər zaman cari ola gələn iqtibas hadisəsini nəzəri- etibara almaq lazım gəlir. Burada lisanların qərabətinə müstənad müşabihət ilə bundan tamamilə ayrı bir məsələ olan iqtibas bir- birinə qarışdırmamaq icab edər” (1, s. 104). Yəni qohum dillər arasında müqayisəli- tarixi metodla müəyyənləşdirilmiş ortaqlar əlamətlər bir, qohum olmayan dillər arasındakı “ortaqlıqlar” (söhbət “iqtibas”dan, yəni alınmalardan gedir) isə ayrı məsələdir.

“Mədxəl”in girişini müəllif aşağıdakı sözlərlə bitirir:

“...Əsərin ümumi və sümullu bir fayda gətirə bilməsi üçün İstanbul türkcəsində yazılmış və mümkün olduğu qədər ərəbcə və farsca təbirlərdən qaçılmışdır. Lakin uydurma təbirlər icadından və əvvəlcə uydurulmuş bəzi təbirləri qullanmaqdan anlaşılmamaq qorxusuyla, mühərrir vaz keçmişdir. Bunun üçün kitabda ərəbi və farsı sözlər, istilahlər olduqca boldur. Lakin bizim fikrimizcə, türkcə konuşub anlaşılmamaqdan isə, ərəbcə və fars sözlərə şimdilik razı olaraq anlaşımaq daha iyidir, faydalıdır” (1, s. 20). Və onu da əlavə edir ki, “əsərin böylə bir mövzu üzərinə birinci dəfə yazılmış bir kitab olduğunu da xatirdən çıxarmamaq icab edər” (1, s. 20).

Ümumiyyətlə, B.Çobanzadə “Mədxəl”də dilçilik terminologiyasına son dərəcə diqqətlə yanaşmış, hər bir elmi anlayışın dəqiq ifadəsini vermək üçün həm milli, həm də beynəlmiləl terminlərdən istifadə etmişdir. Məsələn yazır: “almancada “zinge”, ruscada “язык”, fransızca “la langue”, italyancada “lingua”, farsidə “zəban”. ərəbdə “lisan” və nəhayət, türk- tatarlarda “dil”, yaxud “til” həm ağzımızdakı müəyyən ət parçasını, həm də təkəllüm- söyləmək hadisəsini ifadə edər” (1, s. 21).

Yaxud: burun saıtləri – nasal (1, s. 30), ahəngi- əsvat – vocalharmone – гармония гласных (1. S. 36), şəkli- məna- формальное значение, həqiqi məna – материальное или реальное значение (1, s. 42), şəkliyyat – морфология (1, s. 49), ana lisan – праязык (1, s. 63), məcazi- intiqali məna – переносное значение (1, s. 96), sövtiyyat – phonetique (1, s. 125) və s.

Beləliklə, B.Çobanzadə “Mədxəl”də dilçiliyin həm predmetini, həm də terminologiyasını müqayisəli- tarixi metodun ümumi tələbləri, eləcə də “gənc qrammatiklər”in tədqiqat təcrübəsinin prinsipləri əsasında müəyyənləşdirmiş, 1920- ci illərin ortalarından Sovetlər Birliyində hakim mövqe tutmağa başlayan marksizm- leninizm ideologiyası, eləcə də marrizm şəraitində elmi (müqayisəli- tarixi və müqayisəli- tipoloji) dilçiliyin inkişafı üçün şəraitin olmaması ona gətirib çıxarmışdır ki, görkəmli dilçi ümumdilçilik araşdırmalarına son vermiş, yalnız türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin məhz ümumi dilçilik nəzəriyyələri tələblərinə cavab verən səviyyədə praktik məsələlərilə məşğul olmuşdur.

Ədəbiyyat

- 1.Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 336 səh. Nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov.
- 2.Humboldt V. Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında, Bakı, “Nurlan”, 2008, 360 səh. Tərcümə edən Əbülfəz Rəcəbli.
- 3.Sössür F. Ümumi dilçilik kursu, Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2018, 356 səh. Tərcümə edənlər Nizami Cəfərov, İsmayıl Temiroğlu.

- 4.Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, "Şərq- Qərb", 2001, 280 səh.
5.Babayev A. Bəkir Çobanzadə, Bakı, "Şərq- Qərb", 1998, 312 səh.

PROFESSOR BAKIR CHOBANZADE ABOUT THE SUBJECT OF LINGUISTICS

Mammadova Bagdagul Bahramgur
Summary

Professor Bekir Chobanzade wrote a textbook of general linguistics (language theory) based on the materials of Turkish Turkic languages for the first time in Azerbaijan and in the Turkic world in general. In this textbook called "Turk-Tatar Linguistics Madkhel" ("Introduction to Turk-Tatar Linguistics"), the subject of linguistics is defined quite precisely. However, from the given explanations, it can be seen that the theoretical linguistic thinking of the author is suitable for "young grammarians".

As much as B. Chobanzade is a supporter of comparison in the study of language, he also paid as much attention to history. According to him, linguistics should study its subject, i.e. language in constant development, and explain the changes that occur in the language as the product of stable regularities rather than some coincidences.

The author of "Madkhel" also paid special attention to the accuracy of linguistic terminology.

ПРОФЕССОР БЕКИР ЧОБАНЗАДЕ О ПРЕДМЕТЕ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Мамедова Багдагюль Бахрамгур
Резюме

Профессор Бекир Чобанзаде впервые в Азербайджане и в тюркском мире в целом написал учебник общего языкознания (теории языка) на материалах тюркских языков. В этом учебнике под названием «Тюркско-татарское языкознание Мадхел» («Введение в тюркско-татарское языкознание») предмет языкознания определен достаточно точно. Однако из приведенных пояснений видно, что теоретическое лингвистическое мышление автора подходит для «молодых грамматистов».

Насколько Б. Чобанзаде является сторонником сравнения в изучении языка, настолько же много внимания он уделял истории. По его мнению, лингвистика должна изучать свой предмет, т. е. язык в постоянном развитии, и объяснять изменения, происходящие в языке, как продукт устойчивых закономерностей, а не каких-то совпадений. Автор «Мадхель» также уделял особое внимание точности лингвистической терминологии.

Rəyçi : filologiya üzrə elmlər doktoru, akademik Nizami Cəfərov
ADAU-nun Dillər kafedrasının 10 sentyabr 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 10 sentyabr 2024-cü il